

JEGYZET

A tankönyvügy az oktatási szféra talán legszerteágazóbb, s a társadalom többi alrendszerével a legtöbb kapcsolatot mutató eleme. Általában külön szokták leírni azoknak az országoknak – a porosz típusú oktatási rendszerrel rendelkező országoknak – a tankönyvügyét, ahol a kiadás ill. a használatbavétel állami engedélyköteles, és külön azokét, ahol csupán a tankönyvpiac által meghatározott. Alábbiakban ennek ellenkezőjére teszünk kísérletet.

Ugyanis: a tankönyvkiadás, elfogadás, bevezetés – mivel az oktatási rendszerben közvetített műveltséganyag legfontosabb hordozója a tankönyv – minden politikai rendszerben kulcsfontosságú politikai kérdés. Kinek a joga – és kinek a lehetősége – a tankönyvkiadás, az ehhez szükséges tőkét a szabad piac biztosítja-e vagy az állam, s ha az utóbbi, milyen döntési mechanizmusban – politikai kérdés. Az oktatási rendszer egész működésével összefüggésben van, hogy a tankönyvek egyenként adatnak-e ki, vagy tankönyvcsomagként: hogy ezek egy-egy tantárgy négy-éves tevékenységének lefedése révén válnak-e csomagokká, vagy egy-egy iskolatípus valamennyi tankönyve összehangolódik egy-egy kiadónál vagy egy hivatalban.

A tankönyvírás – különösen ahol a nem teljesen „szabad” piac, hanem állami monopólium, vagy néhány nagy kiadó hegemoniája jellemző – már önmagában is rendkívül jelentős jelenség. A tankönyvírás – a nagy kiadók, vagy állami hivatalnokok preferenciái által irányítottan – hol a „tudósok” hol a „gyakorló tanárok” tevékenysége. Másféle tankönyv, másféle tanulásszervezési logika következik egyik, s más a másik esetben.

A kiadó – vagy az állam – már ebben a szakaszban meghatároz bizonyos feltételeket, melyeket piaci, politikai, pedagógiai megfontolások, és a mögöttük lévő szakmai-politikai csoportok érdekei indokolnak. A könyv terjedelme meghatározhatja, hogy az egyenlőségelvű, vagy az elitista oktatáskonceptió szolgálatába áll; a kiállítás minőségétől függő ára társadalom- és üzletpolitikai kérdés.

A tankönyvírók kiválasztása – ha már eldőlt, hogy a tankönyv belső logikája a „tudomány” vagy a tantárgymetodika szerint szerveződik-e – egy tudományterületen, egy-egy pedagóguscsoporton belül újabb politikai harcok tárgya. A kisgyermekkor tankönyveinél összeütköznek az egyes pszichológiai és pedagógiai ágazatok hívei, a kísérletezők és a (különböző értelemben vett) tradicionalisták. A 10–18 éves korosztálynak szóló tankönyveknél – a fentiekén kívül – összeütköznek a szűken vett tudományágiságot képviselők az interdiszciplináristákkal, a kemény tantárgyi logika hívei a tantárgyintegrálókval.

Kemény érdekcsoportként léphetnek fel az „új” tudományágak képviselői (egyetemek, akadémiai intézetek, szakfolyóiratok, tudományos társaságok). A szociológiától az ökológiáig erős csoportok követelnek maguknak (szempontjaiknak, elítjüknek) helyet a tankönyvírók között, a tankönyvekben. Néha maguktól a „kísérleti” tankönyvektől remélik, hogy a tudományukat önállóként beemelik majd az iskolába, máskor, ellenkezőleg, meglévő tárgyak rendező elvévé kívánják tenni paradigmájukat.

Amint egy-egy tankönyv szerzői gárdájánál kialakul a tudományágon kívüli és belüli erő aránya, megindul a többé kevésbé nyilvános szakmai-politikai vita a tankönyvön belül az egyes ismeretek arányáról, a tankönyv szemléletéről, majd az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontokról. Szakmapolitikailag, tudománypszichológiailag sőt ideológiatörténetileg relevánsak a viták az egyetemes és nemzeti ismeretek arányáról, az európai és Európán kívüli ismeretek arányáról – legyen szó irodalomról, történelemről, földrajzról, művészettörténetről, filozófiáról. A természettudományok tankönyvei a *kuhni* értelemben vett tudományos forradalmak előtti vagy utáni paradigmájuk szerint épülnek fel. Számos értelmiségi csoport számára egzisztenciális kérdés, hogy tudományfelfogásuk, világképük milyen mértékig lesz egy-egy tankönyv vezérlő paradigmája, vagy akár kiegészítő eleme.

A tankönyvek – akárcsak az egyetemi kézikönyvek a tudomány fejlődését – orientálhatják mind a legszélesebb rétegek, mind a középosztály kultúráképét, nemzeti identitását, világszemléletét. Ez radikálisan hathat e csoportok politikai magatartására, fogyasztói szokásaira, s különösen a kulturális termékek fogyasztására.

Minden európai/észak-amerikai ország – és ez alól a volt államszocialista országok sem voltak kivételek – értelmiségi, politikai közvéleménye erősen megosztott a történeti-politikai-irodalomtörténeti-művészeti kérdések megítélésében. Kétségtelenül sajátos vonása volt az államszocializmusnak, hogy politikai viták történeti mezben játszódtak le, de a történeti-irodalmi jelenségeket értékelő tankönyvek továbbra is az érdeklődés középpontjában maradtak. S ha Európa nyugatibb felére tekintünk, ott is rendszeresen fellángolnak a – nem szakmai közvéleményt is megrázó – „másod-viták” a holocaust-vita, a posztmodern-vita, a neoavantgarde-vita, a kolonializmus-vita, vagy épp a francia forradalom, a német háborús célok tankönyvi lecsapódásairól. S ha Európa országaiban elfogadott is a darwinizmus, az USA számos tagállamában ma is vannak kreacionista tankönyvek...

Mindezek a viták természetesen nemcsak arról szólnak, hogy „kinek van igaza”, hanem arról is, hogy mekkora lehet az egyes tankönyvek tartalmi mozgásterét a „többség álláspontjától” való eltérés tekintetében. Milyen mértékig védi a sajtószabadság, a világnézetek egyenlőségének elve azokat a – törvényileg még nem büntethető, de sokak szerint tankönyv-szöveggént, részben közpénzből mégsem finanszírozandó – álláspontokat, melyek megzavarhatják egy-egy ország egyes világnézeti, felekezeti, politikai csoportjainak békéjét?

Napjainkban egy az első világháború után megindult folyamat betetőzésekként nemcsak az országokon belüli csoportok közötti megértés elősegítése (vagy az ellenkező tevékenység korlátozása) vált a nemzeti tankönyvpolitikák céljává, hanem a nemzetközi tankönyvegyeztetés révén a külföldi tankönyvek is a nemzeti oktatási minisztériumok figyelmébe kerültek, sőt az európai integrációs intézmények is kidolgoztak ajánlásokat.

Ki és milyen rendszerben fogadja el a tankönyveket, s az elfogadás hiánya a bevezetés tilalmát jelenti-e, vagy csak az állami pénzügyi támogatás megvonását – általában törvényben, néhol miniszteri rendeletben rendezett kérdés. Van, ahol ezt a minisztériális apparátus végzi, van, ahol elkülönített – szakmai és politikai erőviszonyok alapján kinevezett – tankönyvtanács, vagy más pufferszervezet, másutt – és rövid ideig a magyar történelemben is – egy-egy nagytekintélyű szakmai szervezet engedélyezi a tankönyveket. Van, ahol a piac látszólag elvégzi az engedélyeztetést – azaz a monopolkiaadók apparátusa, a szakmai szervezetek, a kritikusok bírnak döntő befolyással. Értelemszerűen eltérés van iskolafokozatonként is: más a helyzet alapfokon és középfokon, megint mások a szereplők a szakoktatásban, s mások az autonómiával rendelkező felsőoktatási intézményekben.

Az oktatáspolitikai – azáltal, hogy tantervpolitikái vagy tanügyigazgatási eszközökkel, esetleges szakmai konszenzussal – megkövetelheti, hogy az egész tankönyvcsoomag, vagy annak valamekkora hányada álljon készen a bevezetés pillanatában, s a könyvek folyamatos elérhetősége garantált legyen, szabályozhatja, hány (és milyen tökeerejű) kiadó élhet meg a tankönyvpiacra. Ugyanakkor a tankönyvkiadás nemcsak „személytelen üzlet”, hanem szakmai ambíciók terepe, s a viszonylag olcsó és egyszerű számítógépes szerkesztés elterjedése óta számos értelmiségi függetlenedési törekvésének természetes eszköze is. Azok az értelmiségi csoportok, vagy iskolák, melyek a kisebb kiadókban érdekeltek – különösen átmeneti időszakokban – érdekeltek a korlátok puhításában.

A tankönyvek terjesztése is a szabad piac és az állami ellátási felelősség jellegzetes átfedési területe. Számítalan variáció létezett már kontinensünkön és hazánkban: a tiszta piaci megoldástól, ahol a hagyományos könyvkeres-

kedelem esetleg papíráru-kereskedelem játszotta a meghatározó szerepet, az egyes kiadók által megvalósított terjesztőrendszeren át, a pedagógusok érdekeltségén (vagy a velük szemben alkalmazott adminisztratív kényszeren) alapuló megoldásig. Az ehhez kötődő érdekek megint nemcsak üzleteik, hanem szakmapolitikai és társadalompolitikaiak is: nyilván más a terjesztési mechanizmusa a piaci árú, vagy dotált tankönyvnek, más az egyszer használatos munkafüzetnek, mint a használat után begyűjtendő és a következő nemzedéknek továbbadandónak.

Törvényre rendezi – és helyi erőviszonyok döntik el –, hogy kik választanak az elfogadott tankönyvek közül: a fenntartók vagy a szülők, a tantestületek vagy szakmai munkaközösségek, esetleg az egyéni pedagógusok. Ezek a döntések rendkívüli következményekkel járhatnak. Megszabhatják az egyes iskolák eszméiségét, profilját, szelektívebbé, vagy egyenlőségelvűvé tehetik azokat, kiterjeszthetik a tanári szabadságot, vagy módszertani diktatúrát vezethetnek be. Szinte mindenütt létezik – megfelelő folyóiratvratokként intézményesült – tankönyvkritika, mely időről időre kicsap a szakfolyóiratok nyugodt világából, s a tankönyvek egésze vagy inkriminált mondatai, esetleg szemlélete értelmiségi beszédtemák tárgyává, napilap-, hetilapcikké válik. Gyakran pedagógiai kutatások tárgya, hogy melyik tankönyvvel, milyen módszerrel milyen eredményeket, milyen tudásszinteket érnek el az egyes iskolák. A nemzeti tudásstandardokat megállapító kutatócsoportok erősen hathatnak a tankönyvkiadókra és viszont. Hasonlóképpen a tantervpolitika formálói szakmai és politikai csoportok állandó kölcsönhatás-kapcsolatban állnak a „tankönyvesekkel” – átválthatnak vagy átháríthatnak szakmai és politikai vitákat, erőviszonyaik alapján különbözőképpen alakulhat a tanterv és tankönyv viszonya. Nyilván másféle a viszony, ahol országos alaptantervekkel, ahol kerettantervekkel, s ahol részletes tantervekkel kell számolniuk a tankönyvkészítőknek.

A tankönyv az oktatás egyetlen olyan tárgyiasult eleme, amellyel a szülő szinte bizonyosan találkozik. A tankönyv a tantervek, szakmai viták tárgyiasult dokumentuma; a szülővel, a közvéleménnyel szemben önállóan kell megállnia a lábán.

Mindezek a jelenségek és konfliktusok minden európai országra igazak. A konfliktusok azonban fokozottak egy olyan oktatáspolitikai rendszerben, mint a milyen a nyolcvanas-kilencvenes évek magyar oktatási rendszere, mely mindezen tekintetben rohamos átalakulás alatt van.

Akárki, akármit is mond: a Gutenberg-galaxisnak még nincs vége, s a tankönyv mind tartalmában, mind létrejöttének folyamatában méltó tárgya egy oktatáspolitikai elemzésnek.

Nagy Péter Tibor